

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2021 / 1: 59-67.

Köktürkçede Siyasi Bir Terim Olarak *tüzül-* Fiili

Selin BAYRAK*

Öz: Türk kültür hayatında “devlet, töre, siyaset, hukuk” gibi kavramlar oldukça büyük önem taşımaktadır. Türk siyasi hayatının oluşumunda öncelikle bozkır kültürünün önemli bir yeri bulunmaktadır. Bozkır kültür yaşamının da etkisiyle dilde var olan bazı kelimeler zamanla çeşitli anlam değişimleri yaşayarak askeri-siyasi terimlere dönüşmüştür. Bu doğrultuda *tüz* sözcüğü Eski Türkçede hem isim olarak “barışık, uyumlu, düz, doğru, kusursuz, temiz, dürüst” anlamında hem de fiil olarak “dizmek, düzeltmek, tavsiye etmek” anlamında kullanılmıştır. Bu yazıda Köktürk yazıtlarında geçen *tüzül-* fiilinin kökeni, kök anlamı ve fiilin ifade ettiği anlam alanı üzerinde durulacaktır. Buna göre Eski Türkçe metinlerde “anlaşmak, ilişkileri düzeltmek, dizilmek, sırada olmak, düzenlemek, uyuma girmek, uyumlu olmak, doğru duruma getirmek, düzlenmek” anlamlarına karşılık gelen *tüzül-* fiilinin *tüz* sözcüğü ile ilişkisi ve Köktürk yazıtlarında askeri-siyasi bir terime dönüşüp dönüşmediği sorunu ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Köktürkçe, siyasi terimler, *tüzül-* fiili.

tüzül- Verb As A Political Term In Kokturk Language

Abstract: Notions like “state, morals, politics, law” is crucial in Turkish cultural life. Primarily steppe culture has an important position on constitution of Turkish political life. With the influence of the steppe cultural life, some words in the language became military-political terms with semantic changes in time. Accordingly, *tüz* was used as a noun which means “at peace, easygoing, straight, accurate, perfect, clean, honest” and as a verb that means “to align, to fix, to recommend” in Old Turkic. In this study, *tüzül-* verb that takes place in Kokturk Inscriptions will be mentioned. Its etymology, semantic features and meaning of the stem will be analysed. It will be evaluated if *tüzül-* verb that means “to agree, to mend the fences, aline, to be in line, to put in order, to yield, to conform, to rectify, to untwist” in Old Turkic texts is in relation with *tüz* noun or not. It will be questioned if *tüzül-* became a military-political term in Kokturk Inscriptions.

Key Words: Old Turkic, Kokturk Language, political terms, *tüzül-* verb.

---

* Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-posta: sebayrak@ogu.edu.tr/
ORCID ID: 0000-0001-8747-4695.

Giriş

İnsan sayısının artmasıyla, toplumlarda birlik ve düzen içinde yaşama gereği duyulmuş ve devletler ortaya çıkmıştır. Her toplumun yaşadığı coğrafyasına, kültürüne ve sosyal statüsüne göre oluşturduğu bir devlet anlayışı vardır. Dünyadaki en eski ve köklü milletlerden biri olan Türkler de bu anlayış doğrultusunda Orta Asya'ya hükmeden sayısız büyük devlet kurmuşlardır. Bu kurulan devletlerle, devletleşme geleneklerini geliştirerek yaptıkları büyük göçlerle kendi bünyelerinde olan idari-askeri yönetim tecrübelerini gittikleri her yere götürmüşlerdir. Bozkır kültüründe yaşayan toplumlar için, düşmanın nereden, ne zaman ve nasıl geleceği hiçbir zaman belli değildir. Bu sebeple her an teyakkuzda bulunmak gereklidir. Bozkır kültüründe yaşayan toplumlar yaşadıkları coğrafya sebebiyle savaşçı olmak zorundaydılar. Bu da Türklerin zorlu bozkır şartlarında iyi bir savaşçı olmaları sayesinde uzun süreli devletler kurabilmelerini sağlamıştır.

Tarih sahnesine çıktıkları günden bu yana Türkler için “*devlet, töre, siyaset, hukuk*” gibi kavramlar oldukça büyük önem arz etmektedir. Türkler için “*devlet*” kavramı büyük önem taşır. Türk siyasi hayatının oluşumunda ilk olarak bozkır kültürünün önemli etkileri bulunmaktadır. Türklerin, öncelikle çeşitli göçebe boyları devlet şeklinde örgütlenmiş, bu boylar siyasi ve idari sistemler kurmuş, ardından da Türk devletleri meydana gelmiştir. Türk hiçbir zaman başka bir devletin gözetimi altında bulunmayı kabul etmemiştir. Bu sebeple her zaman kendileri müstakil bir devlet kurma ihtiyacı hissetmiştir.

Türk devletlerinde en üst kademedeki *kağan* bulunmaktadır. Türklerdeki kağanın Tanrı tarafından görevlendirilmesi inancı Türk milletinin kağanına sıkı sıkıya bağlı olmasına yol açmıştır. Tanrı tarafından kağan olan kişi de bu kutsal görevlendirilme şeklini hiçbir zaman unutmamış ve her zaman milletine karşı kendini sorumlu hissederek bu yönde davranışlarda bulunmuştur. Yetkiyi Tanrıdan alan kağan, kendini tüm dünyaya karşı da sorumlu hissetmiş; böylece dünyaya hâkim olma düşüncesi egemen olmuştur. Bu anlayışla Türk kağanı, önce Türk ülkesinde siyaset, adalet, hukuk, ekonomi gibi konularda birliği sağlamış ardından gerek savaş yoluyla ülkesinin sınırlarını genişletmiş, gerekse de barış yoluyla diğer ülkelerle ilişkilerini dengede tutmayı tercih etmiştir.

Türklerin ilk yazılı belgeleri olan Köktürk yazıtlarında Köktürk döneminin siyasi anlayışı hakkında birçok önemli bilgi yer almaktadır. Yazıtlar, Köktürklerin devlet kurmaları, siyaset anlayışı, komşu devletlerle olan ilişkileri, iktidarlarını korumak için yaptıkları mücadeleler, kağanların devlet için yaptıkları, Türk töresi - devlet ilişkisi gibi konular hakkında bilgiler sunan eşsiz bir askerî tarih gibidir. Sanatsal yönden de değer taşıyan yazıtlarda sözcükler temel anlamlarının yanı sıra mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. Bu çalışmada, mecaz anlamda kullanılan sözcüklerden biri olan *tüzül*-kelimesi üzerinde durulacaktır. Köktürk metinlerinde *tüz* sözcüğünden meydana gelen *tüzül*- fiili, siyasi bir terim olarak “*anlaşmak, ilişkileri düzeltmek, düz pürüzsüz hâle getirmek*” anlamlarında yer alır.

Köktürk yazıtlarında *tüzül*- fiili şu yerlerde geçmektedir ve araştırmacılar tarafından şöyle yorumlanmıştır:

Tekin (2018) “Orhon Yazıtları” adlı eserinde *tüzül*- fiili için “*anlaş-, ilişkileri düzelt-*”; Aydın (2019) “Orhon Yazıtları” adlı eserinde *tüzül*- fiili için “*düzel-, iyi*

duruma getir-"; Ercilasun (2016) ise "Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları" adlı eserinde *tüzül-* fiili için "anlaşma yap-" anlamlarını vermişlerdir.

Yazıtlarda "anlaş-, ilişkileri düzelt-, düzelt-, iyi duruma getir-, anlaşma yap-" anlamıyla geçen fiilin hangi kökten geldiği, ilişkili olduğu akraba sözcükler ve nasıl "ilişkileri düzelt-, anlaşma yap-" anlamında askeri ve siyasi bir terime dönüştüğü meselesi, Eski Türkçedeki ilgili tanıklarla değerlendirilmeli ve izah edilmelidir. Buna göre Eski Türkçede *tüzül-* fiili ile ilgili olabilecek sözcükler şunlardır:

- ***tüz* "barışık, uyumlu, düz, doğru, kusursuz, temiz, dürüst"**

Clauson (1972: 571) *tüz* kelimesinin "eşit" anlamında "level, flat, even" "seviye, düz, düz" anlamlarını verdiğini söylemektedir. Orhun yazıtlarındaki *begleri yeme bodunu yeme tüz ermiş* "Hakanlar ve hükümdarlar bilge ve kuvvetliymiş" örneği Clauson'a göre yapı hem beyleri hem de halkı düzenli, düzgün anlamında kullanılmıştır. Budist metinlerinde ise, *tüz* bazen doğrudan çevrilir bazen de Çince çeviri ile Sans. "tarafsızlık" anlamında çevrilir. Ayrıca tüm Budaların sahip olduğu bilgiyi karşılayan *tüz köñül* yapısı ise *impartial mind* "tarafsız gönül" anlamına gelmektedir. Kutadgu Bilig'te de *üçegü turur tüz* "Üç (bacak) eşit seviyededir." gibi yapılar *tüz* kelimesi önceki dönemlerde olduğu gibi "eşit, düz" anlamlarında kullanılmaktadır.

Tekin (2013) *tözü* sözcüğünü konu edindiği yazısında sözcüğün *tözü* ve *tüzü* şekillerindeki okumalarına değinmiş; *töz* ve *tüz* kelimelerinin farklı kelimeler olduğunu ve bazı okumalarda bu iki sözcüğün birbirine karıştığını söylemektedir.

Wilkens de, sözlüğünde (2021) *tüz* kelimesi ve bir araya getirdiği yapılardan söz etmektedir. Ona göre *tüz* kelimesi "düzgün, kaygan, düz, uygun, muntazam, eşit; unterschiedslos, einförmig || farksız, yeknesak, tekdüzen; gleichermaßen || aynı suretle; flach || yassı; einmütig, abgeklärt || müttefik; völlig, ganz, vollkommen, universal || tam, tamamen, mükemmel, evrensel; ebenbürtig, gleichkom- mend || eşit, denk, eşit olan; direkt, gerade || doğru, müstevi; bloß || yegâne, saf; har- monisch, passend, einer Meinung, versöhnt || ahenkli, hemahenk, uygun, münasip; einfach || basit; Harmonie, Übereinstimmung, Ein- tracht || ahenk, uyum, geçim, barış" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Wilkens Eski Türkçe metinlerde *tüz* kelimesinin *tüz arasız basutçı, tüz baz er-, tüz baz bol-, tüz baz kıl-, tüz baz, tüz baz köñüllüg, tüz katıgsız, tüz kıl-, tüz köñül, tüz köñüllüg, tüz tut-, tüz yorı-* vb. gibi çeşitli yapılar meydana getirdiğini de söylemektedir.

Şen (2017: 193) Eski Türkçede deyimleri ele aldığı eserinde, içinde *tüz* sözcüğü bulunan deyimlere de değinmiştir. Şen'e göre *tüz köngüllüg* "düz gönüllü" deyimini "anlaşmış, birbirine güven duyan" anlamlarına gelmektedir: *biz ekigü tüz köngüllüg bolup...* "Biz ikimiz anlaşp..." *tüz yorı-* "düz yürümek" deyimini ise "kendini başkasıyla bir tutmak, eşit seviyede olduğunu iddia etmek" anlamlarına gelmektedir: *ol utun yavız kotuz öküzi meni birle baş koşup tüz yorıyur* "O zavallı öküz benimle rekabet edip, kendini benimle bir tutuyor." (PancFrag: 108 [41]).

Yılmaz (2018)'a göre *tüz* sözcüğü "barışık, eşit" anlamlarıyla siyasi bir terim olarak yazıtlardan sadece Köl Tegin'de kullanılmıştır.

Eski Türkçede *tüz* kelimesinin tanıklandığı örnekler şöyledir:

a. "eşit, denk, aynı, uyumlu, barışık"

begleri yeme bodunu yeme tüz ermiş “Beyleri de halkları da **barış ve uyum içinde** imişler.” (KT D 3).

ol kişi edgü kılınçlı öñreki kişi edgü kılınçlı birle tüz titir bu iki kişiniñ edgü kılınçlı bir teg tüz adruksuz titir “Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile **aynıdır**. Bu iki kişinin iyi ameli birbirine **denk**, birbirinden farksızdır” (Kuanşı 92-94).

ölürdeçi kişiler birle tüz köñüllüg boltumuz ol “Öldüren kimseler ile **aynı** fikirde idik.” (Maitr 78, 53-54).

edgü öglisin ulatı ayıg öglisin yme ançulayu ok tüp tüz körgü ol bir yanlıg “İyi düşünceli olanını ve kötü düşünceli olanını aynı şekilde **eşit** görmelidir.” (AY 564, 7-10).

b. “*tam, bütün, çok*”

ötrü ol hariçandri tigin bo montag sakınıp kapkara tünle tüz tün yarımında orununtun örü turtı “Daha sonra Prens (Háriścandra) bu şekilde düşünüp **tam** kapkaranlık gece yarısında (yerinden doğrularak) ayağa kalktı.” (Das. 2109- 2112).

kamag (t)ınlıglar öze tüz ulug yarlıkançuçı (bi)liglig erür “Bütün yaratıklar üzerine pek büyük merhamet besler.” (Maitr 48, 20-22).

kamag bodun kara enç meñilig örü ulug kudı kiçig tüz baz kılı “Bütün halkı, huzurlu, yukarıdaki büyüklerle, aşağıdaki küçükler **uyumlu** olur.” (AY 411, 14-15).

c. “*doğru, mükemmel*”

kim men ol nomug eşidsen ötrü üzeliksiz üstünki yeg köni tüz tuymak burhan kutıña yanmaksız evrilmeksiz bolgay men “Eğer ben o öğretiyi işitsem böylece dönüşü olmayan **mükemmel** aydınlanmaya Buda kutsallığına ulaşacağım.” (AY 421, 1-4).

bodisatavlar bo daranı nomug kertü tüz üye bilserler... “Bodhisattva bu dharani sözü(leri) **doğru** biçimde bilse...” (AY 462, 18-19).

yitizi üye tüz örtüdi “Yeryüzünü genişliği boyunca **dümdüz** örttü.” (AY 485, 20).

Kaşgarlı da Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *tüz* “eşit, denk” ve *tüz* “düz” olmak üzere iki tane *tüz* kelimesinden söz etmektedir.

Kelime Kutadgu Bilig’te de *tüz* “düz, düzgün, doğru, aynı, uygun” ve *tüz* “bütün, hep, hepsi” anlamlarında görülmektedir:

negü tutzayın men saña emdi söz kamug söz seniñde aya köñli tüz “Ben sana şimdi ağızdan ne söyleyeyim; söylecek sözleri hepsini sen biliyorsun, ey kalbi **doğru**.” (KB 3279).

ikiğü bayat kullarımız biz ök bu kulluk içinde kurumız tüz ök “Biz ikimiz de Tanrı kullarıyız; bu kulluk hususunda ikimiz de **aynı** mertebedeyiz” (KB 3749).

böri tilkü arslan adıg ya toñuz seniñdin kutulmaz ölür avda tüz “Kurt, tilki, aslan, ayı veya domuz, hiçbiri senin elinden kurtulamaz; **hepsini** de avlayıp öldürürsün.” (KB 5376).

• **tüzsüz** “itaatsiz, uyumsuz, kavgalı, denk ve eşit olmayan”

Yılmaz (2018)’a göre *tüzsüz* sözcüğü “itaatsiz, uyumsuz, kargaşa” anlamlarıyla siyasi bir terim olarak Köl Tegin’de kullanılmıştır.

begleri bodunu tüzsüz için, tabgaç bodun tebliğın kürlüğün için, armaqçısın için, inili eçili kıkşürtükün için, begli bodunlıg yoñaşurtukın için, Türk bodun,

illedük ilin içgunu idmiş kaganladuk kağanın yitürü idmiş “Beyleri ve halkı **itaatkâr olmadığı** için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş.” (KT D 6).

- ***tüzdem* “düz, orantılı”**

“Barışık, uyumlu, düz, doğru, kusursuz, temiz, dürüst” anlamlı *tüz* ismi -dAm isimden isim falan eki alarak “düz, orantılı” anlamlarına gelen *tüzdem* sözcüğünü oluşturmuştur.

tüzdem yürün tişiniz karlıg tag teg yalrıyur “**Düzgün** beyaz dişiniz karlı dağ gibi parlıyor.” (AY 450, 8-9).

- ***tüz-* “dizmek, düzeltmek, tavsiye etmek”**

tüz- fiili -(x)p zarf-fiilli haliyle Altun Yaruk’ta tanıklanmakta olup “diz-, düzelt-, tavsiye et-” anlamlarında kullanılmaktadır.

bo üdlerniñ içinte yaraginça yonınça itip tüzüp uz katıp aşig içgüg suvsuşug kigürmiş kergek karınunta singürü bışuru üdinçe.. ötrü kamag ig toga tepreyü törçiyü umazlar “Bu zamanda yemeği, içeceği uygun bir şekilde hazırlayıp düzeltip ve iyice karıştırıp yetecek kadar mezedip pişirerek karnına girdirmek gerekir. O zaman bütün hastalıklar yok olur.” (AY 590, 8-10).

- ***tüzül-* “anlaş-, ilişkileri düzelt-, dizil-, sırada ol-, düzenle-, uyuma gir-, uyumlu ol-, doğru duruma getir-, düzlen-”**

Clauson (1972: 571)’a göre, yazıtlarda geçen *tabgaç bodun birle tüzültim* cümlesi “Çin halkı ile eşit ya da benzer bir durumda olma” anlamını içermektedir. Uygur metinlerinde ise *tüzülmüşke tegürdeçi köni yorıg ol* “(bir adam) için (bir adam) dürüst davranış getiren eşitlik”; *tört yınjak tüzülti* “Dört bir taraf düzeldi.” cümleleri de benzer anlamlarda kullanılmaktadır.

Wilkens (2021), *tüz* “düzgün, kaygan, düz, uygun, muntazam, eşit; farksız, yeknesak, tekdüzen; aynı suretle; yassı; müttelik; tam, tamamen, mükemmel, evrensel; eşit, denk, eşit olan; direkt; doğru, müstevi; yegâne, saf; ahenkli, hemahenk, uygun, münasip; basit; ahenk, uyum, geçim, barış” ismi ve *tüz-* “düzmek, düzeltmek, uyum sağlamak, ayarlatmak, düzenlemek, uydurmak” fiilinden türeyen *tüzdem* “muntazam, doğru dürüst”; *tüzdemlig* “tenasüplü”; *tüzül-* “ahenkli olmak, uyumlu olmak, barış içinde yaşamak, barış yapmak; tertip edilmek” gibi kelimelere değinmiştir. Ayrıca *tüzül-* fiilinin “*tüzülü katıl-*: uyumlu birleşmek, *tüzülü katılmak*: uyumlu birleşme” yapıları da görülmektedir.

İlk defa Köktürk yazıtlarında, *bu yirde olurup tabgaç bodun birle tüzültüm* “Bu yerde oturup Çin Halkı ile (ilişkileri) **düzeltiltim**.” (KT G 5) örneğinde görülen *tüzül-* fiili, Eski Türkçenin diğer evrelerinde de görülür. Mesela Budist çevreye ait Uygur Türkçesine ait aşağıdaki örnekler, fiilin Eski Türkçedeki varlığını ve yaygınlığını göstermektedir. Aynı şekilde fiilin Eski Uygurca metinlerde Maniheizm ve Budizmle ilgili dini bir kazandığı da örneklerden görülmektedir. Buna göre Eski Uygurca metinlerde *tüzül-* fiili, “eşit ve denk olmak” anlamının dışında, Budizmle ilgili olarak “doğru yola girmek” anlamı da kazanmıştır:

*kayu üdte **tüzülüp** bir uyalıg bolsarlar anta monta uçdukda yağılaşmadın iderişdükde...* “Hangi zamanda **dizilip** bir yuvada olsalar oraya buraya uçtuklarında birbirlerine düşman olmadan birbirlerini takip ettiklerinde ...” (AY 34ğ, 17-20) .

*tenyridem **tüzülmüş** yinçge oyunlar ol tınlıglarka belgürsünler* “Haşmetlim **dizilmiş** ince oyunlar o canlılara görünsün.” (AY 119, 6-7).

*çın kirtü közleri üze çın kirtü tanuklamakları üze çın kirtü **tüzülmekke** tegmekleri üze...* “Gerçek gözleri ile gerçek tanıklıkları ile gerçek ahenge ulaşmaları ile ...” (AY 133, 4-6).

*biş törlüg **tüzülmüş** yinçge oyunlar üni eşidilmeki...* “Beş tür **düzenlenmiş**, hafif müzik seslerinin işitilmesi...” (AY 184, 4-5).

*bişinç on törlüg taplaglıg **tüzülmek** üze köñülüg arıtdaçı ulalmışıg tüz körteçi atlıg ertükteg tözüg altınç...* “Beşincisi on türlü kendi rızasıyla **dizilmek** üzere gönüli temizleyecek, bağlanmış düz görecektir, kendi bağımsızlığını görecektir adlı öylesine esası, altıncısı...” (AY 245, 4-7).

*bodı tıgme tıyınmak atlıg nomda yorıyü **tüzülmek** yorıgıg bışrunurlar* “Aydınlanma denilen his adlı öğretilerde devam ederek **dizilmek** yorumunu öğrenirler.” (AY 373, 11-13).

*monçulayı bo kamag öñi öñi nomlarını **tüzülmekintin** öñi bolmamakıntın çınju tıgme ertükteg çın kirtü tözi neñ idi öñi ermez* “Böyle bütün farklı farklı öğretilerin **aynı sıraya konulması** değişik olmadığından çınju denilen doğru, gerçek kaide asla farklı olmaz.” (AY 383, 22-384,1).

*biş törlüg **tüzülmüş** yinçge oyunlar etiztürüp ol elig han suvka kirip et’öziñe yıd yıpar türtüp yanı arıg ton kedip...* “Beş çeşit **düzenlenmiş** ince melodiler çaldırıp o hükümdar suya girip (banyo yapıp) vücuduna güzel kokular sürüp yeni, temiz elbiseler giyip...” (AY 416, 10-14).

***tüzülmekke** tegürteçi köni yorıg ol “Doğruluğa* götürecektir doğru yoldur.” (AY 524, 4-5).

*alku tınlıg... üç üdlerñin **tüzülmekin**... udu amrılmakın artamaksız nom... ayu berip apamuluk ençkü meñike tegüreyin tep tavrınurlar* “Bütün canlı... üç vaktin **birleşmesini**... takip ederek sakinleşmesini, bozulmayan öğreti... söyleyivererek ebedi huzur ve saadete... ulaştırıyım diyerek çabalarlar.” (Mahāyana 2547-2551).

Karahanlı Türkçesi metinlerin de de *tüzül-* fiili yaygındır. Hatta bu dönemin eserlerinden Dîvānu Lugāti’t-Türk’te hem *tüz* kelimesi, hem *tüzül-* fiili ve hem de *tüz* kelimesinin başka türevleri görülmektedir.

tüz: eşit, denk: *kamug kişi tüz ermes* “İnsanların hepsi eşit değıldir.” (DLT 189/161).

tüz: düz: *tüz yir* “düz yer.” (DLT 163/142).

tüz-: (ülke için) düzenlemek: *beg ilin tüzdi* “Bey ülkeyi düzenledi.” (DLT 268/235).

tüz-: (yer vb. şeyleri) düzeltmek: *ol yirig tüzdi* “O, yeri vb. şeyleri düzeltti.” (DLT 268/235).

tüzer-: (yer vb. şeyler) düzleşmek: *yir tüzerdi* “Yer vb. düzleşti.” (DLT 307/254).

tüzeş-: (yer vb. şeyleri) düzlemekte yardım etmek veya yarışmak: *ol maña yir tüzeşdi* “O, yeri vb. şeyleri düzlemekte bana yardım etti. Yarışta da aynıdır. *tüzeşür, tüzeşmek.* (DLT 318/260).

tüzlün-: (iş için) düzelmek: *ış tüzlündi* “İş vb. düzeldi.” (DLT 388/304).

tüzlün- ~ tüzlin-: (yer vb. için) düzleşmek, denk hâle gelmek: *tüzlündi yir* “Yer vb. düzleşti.” (DLT 387/304).

tüzül-: (iş vb. için) yoluna girmek, düzelmek: *ış tüzüldi* “İş yoluna girdi.” (DLT 332/269).

tüzül-: (yer için) düzeltilmek, düzleşmek: *yir tüzüldi* “Yer düzeltildi.” (DLT 388/304).

Karahanlı Türkçesinin bir diğer eseri olan Kutadgu Bilig’te de *tüz* kelimesi ve türevleri geçmektedir. Metinde *tüz* “düz, düzgün, doğru, aynı, uygun”, *tüz-* “düzmek, düzeltmek”, *tüzgüçi* “düzenleyen, tanzim eden”, *tüzet-* “tanzim etmek, düzeltmek” sözcükleri tanıklanmaktadır. Metinde ayrıca *tüzül-* fiili de yaygın olarak kullanılmaktadır:

Kutadgu Bilig’te yer alan bazı örneklerde *tüzül-* fiili “denkleş-, aynı ol-, bir ol-” anlamlarında görülmektedir:

bu dört iş maña dört tadu teg turur tüzülse tadu çın tiriglik bolur “Bu dört sahabe benim için dört unsur gibidir; unsurlar **denkleşirse**, gerçek hayat vücuda gelir.” (KB 60).

Kutadgu Bilig’te *tüzül-* fiili “düzenle-, düzen içinde bulundur-” anlamlarında da karşımıza çıkmaktadır:

itildi ili hem tüzüldi törü ilig devleti boldı künde örü “Memleketi **düzenledi**, idaresi düzeldi; hükümdarın mutluluğu günden güne arttı.” (KB 1041).

kapugka ite tursa oldrug turug tüzülse orun kalmasa bir kurug “Kapıda oturacak ve duracak yerleri hep **düzende bulundurmali** ve öyle tertip etmeli ki, hiç kimse açıkta kalmasin.” (KB 2547).

Kutadgu Bilig’te *tüzül-* fiili “Kötü, bozulmuş bir durumdayken düzenli duruma gel-, düzel-, düzene gir-” anlamında da çeşitli örneklerde kullanılmıştır.

ajun inçke tegdi tüzüldi törü törü birle atın kopurdi örü “Dünya asayişe kavuştu ve **düzen kuruldu**; o adını kanunla yüceltti.” (KB 103).

yorıdı bir ança bu yaylıg kutun tüzüldi ili budnı barça bütün “Bir süre böyle huzur ve düzen içinde geçti; halkın ve memleketin her işi **yoluna girdi**.” (KB 1042).

tüzüldi törü hem itildi ili ilig inçke tegdi bekıp il ulı “Kanunlar koyuldu ve memleket **düzene girdi**; ülkenin temeli sağlamlaştı, hükümdar huzura kavuştu.” (KB 1772).

bilig erdem edgü kılınç ya kalık kişi öğrenür örtü tüzlür yorık “İnsan bilgiyi, erdemi, iyi tavır ve hareketi öğrenir ve böylece gidişi **düzelir**.” (KB 1824).

tüzüldi budun hem süzüldi ili tınıp inçke tegdi yıl ay küñ tili “Memleketi duruldu ve halkı **düzene girdi**; halkın şikayeti kesildi, uzun bir süre için huzura kavuştu.” (KB 5626).

tuman toz arıdı açıldı tañuk tüzüldi süzüldi kamug bulganuk “Toz, duman ortadan kalktı, ruhlar ferahlığa kavuştu; her türlü bulanık iş süzüldü ve **düzene girdi.**” (KB 5951).

bayat birge barça tilekiñ tükel yekig ked yağula bayatka tüzül “Bütün arzularını Tanrı verecektir; şeytana karşı iyice mücadele et; Tanrıya karşı da içtenliğini bozma.” (KB 6251).

Kutadgu Bilig’te çeşitli örneklerde görülen *tüzül-* fiili, isim ve sıfat görevinde de kullanılmaktadır:

itilsü kılınçı tüzülsü yorık tusulsu tapuğka alınsu alık “Tavır ve hareketleri makul, düzgün ve iyi ahlaklı, hizmete layık ve meziyet sahibi olsun.” (KB 1490).

negü tir eşitgil süzülmüş kişi idisi bile çın tüzülmüş kişi “Kalbi temizlenmiş ve Tanrıya gerçekten ulaşmış olan kişi ne der, dinle.” (KB 4795).

Karahanlı Türkçesi dönemine ait Kur’an Çevirisinde de *tüz* kelimesi ve türevleri, hemen hemen aynı anlam ile geçmektedir. *tüz* “uygun, doğru”, *tüz bol-* “1.eşit, aynı olmak. 2. (binek üzerinde) düzgün olmak, doğru durmak”, *tüz köni* “doğru, hak, müstakim”, *tüzetil-* “eşit olmak, aynı ve bir olmak”.

SONUÇ

Köktürk yazıtlarında Köktürk döneminin siyasi anlayışı hakkında birçok önemli bilgi yer almaktadır. Yazıtlar, Köktürklerin siyaset anlayışı, komşu devletlerle olan ilişkileri, iktidarlarını korumak için yaptıkları mücadeleler, kağanların devlet için yaptıkları, Türk töresi - devlet ilişkisi gibi konular hakkında bilgiler sunmaktadır.

Yazıtlarda yer alan sözcükler de rastgele tercih edilmiş değildir. Tercih edilen sözcükler temel anlamlarının yanı sıra mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. Bu sözcüklerden biri olan *tüz* kelimesi Eski Türkçede hem isim “barışık, uyumlu, düz, eşit, doğru, kusursuz, temiz, dürüst” hem de fiil kökü “dizmek, düzeltmek, tavsiye etmek” olarak kullanılabilir. *tüz* kelimesi bu anlam alanı dahilinde “anlaş-, ilişkileri düzelt-, dizil-, sırada ol-, düzenle-, uyuma gir-, uyumlu ol-, doğru duruma getir-, düzlen-” anlamlarına karşılık gelen *tüzül-* fiilini meydana getirmiş ve daha ilk yazılı belgelerimiz olan Köktürk yazıtlarında görülmeye başlanmıştır.

O halde Eski Türkçede biri isim, diğeri de fiil olan iki sözcükten bahsetmek gerekir. Yazıtlarda ve ardından da Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde görülen *tüzül-* fiilinin *tüz* isminden mi yoksa *tüz-* fiilinden mi geldiği açık değildir. *tüzül-* fiilindeki edilgenlik eki göz önünde bulundurulduğunda, fiilin *tüz-* eyleminden gelme ihtimali daha ağır basmaktadır. Buna göre *tüz-* “düzmek, düzeltmek, uyum sağlamak, ayarlatmak, düzenlemek, uydurmak” fiilinden gelen *tüzül-* “ahenkli olmak, uyumlu olmak, barış içinde yaşamak, barış yapmak; tertip edilmek” fiili, Köktürk yazıtlarında siyasi ve askeri bir terime dönüşerek “anlaşmak, antlaşma imzalamak” anlamı kazanmış olmalıdır. Sonuç olarak *tüzül-* fiilinin metaforlaşmasını şöyle ifade etmek mümkündür:

tüzül-: “Düz/eşit olmak → düzeltmek → anlaşmak → antlaşma imzalamak”

Runik metinlerde askerî ve siyasi bir anlama dönüşen *tüzül-* fiili Maniheist, Budist ve İslami metinlerde ise, dini bir anlam kazanarak “iyi ahlaklı, iyi insan olmak, mümin olmak” anlamlarını karşılamıştır.

Kaynakça

- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hâcib*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası-Giriş, Metin, Notlar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları-Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathâvadânamâlâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoynlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Güney, A. (2002). *Türk Siyasal Kültüründe Devlet Anlayışı*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk - Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.
- Tekin, Ş. (2019). *Kuanşi İm Pusar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2013). Old Turkic TWYZW = TÖZÜ. E. Yılmaz ve N. Demir (Hzl.), *Makaleler 2 (Tarihi Türk Yazı Dilleri)* içinde (319-325. ss.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları - Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur - IV. Tegziñç*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, S. (2018). *Türk Runik Harfli Metinlerde Siyasal Terimler*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Wilkens, J. (2021). *Eski Uygurcannın El Sözlüğü. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*. Göttingen: Göttingen Universitätsverlag.

